

על גבול החברתי: פרספקטיבות על עולם מחנות הריכוז*

וולפגנג סופסקי

יש צדק מסוים בכינוי "תקופת המחנות" שניתן למאה ה-20. לאחר עידן ההיגיון והמהפכה, שבו התבססה אמונתו של האדם המודרני על היגיון, מוסר ותרבות, התפרץ ללא כל אזהרה מראש הטרור ההמוני הממלכתי. דבר לא נצפה פחות מאשר אושוויץ; דבר לא גרם להלם גדול יותר לרעיון הקידמה המתמדת, ודבר לא הטיל צל ארוך יותר על הבנת ההווה. מוסדות הטרור והרדיפות הטביעו את חותמם על ההיסטוריה החברתית המודרנית. מפעלי העינויים והרצח היו מעין ליקוי מאורות לא רק בהיסטוריית הכוח והאלימות אלא גם בהיסטוריה החברתית. אומנם, פרטים וקבוצות מקבלים בחברות רבות תווית של זרים או מיותרים ובשל כך הם נרדפים. אולם המחנה היה מבנה מסוג מיוחד. הוא שימש לניצול ולהשמדה של המיותרים. במרכז החברה, משולב במוסדות בעלי דפוס פוליטי וכלכלי, היה המחנה קוסמוס על גבול העולם החברתי, יקום של טרור, של הרס ושל השמדה, שאין לו אח ורע. מציאות המחנה הייתה קיצונית יותר ממה ששורטט פעם כמצב פיקטיבי של הטבע. עבור רוב הקורבנות היו אלה חיים קצרים של מצוקה, צער ואכזריות.

המבנה הגרעיני של המחנה ותפקודו

ניתן לראות בהיסטוריה של מחנות יחידים מחקר ראשוני לצורך תיאור מערכת מחנות הריכוז בגרמניה הנאצית, אך יש בהתייחסות מצומצמת זו סכנה של פגיעה בבהירות שבמרכז המחקר ההיסטוריוגרפי עומד מה שמכונה "שינוי התפקיד" של מערכת המחנות. דכאו באפריל 1933 לא הייתה דכאו של סוף מרס 1945, אורינגבורג בשנת 1933 לא הייתה סכסנהאוזן של שנת 1940, המחנה המקורי אושוויץ בשנת 1941 לא היה בירקנאו של קיץ 1944. אולם מה היא משמעות המונח שינוי התפקיד? על פי איזה קנה מידה יש להשתמש בה? כיצד התרחש שינוי זה? מדוע בוצע ואילו השפעות היו לו? האם מדובר בשינוי או רק בהרחבה של תפקיד המחנות? כיצד השפיע תהליך זה על מבנה המערכת? האם מדובר כאן

* המאמר במלואו התפרסם ב: *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager, Entwicklung und Struktur, Vol II, pp.1141-1169.*

בגרסה אחרת של אותו מבנה, או אולי בשינוי המבנה הארגוני מיסודו? תשובה על שאלות אלו ניתן למצוא במחקר ההיסטורי של תולדות המערכת. אבל יש גם לא מעט עדויות סותרות. על מנת להגיע לתשובות יש קודם כול להבהיר כמה מושגים.

ראשית, ניתן להשתמש במונח "שינוי תפקיד" במובן המדויק שלו אך ורק אם נבחן את מערכת מחנות הריכוז בהשוואה למערכות האחרות של המשטר הנאצי: כלכלת המלחמה ומבנה החברה באותו אופן יש לבחון את המחנות ואת הקשר התפקודי שלהם למערכות חלקיות שונות של האס.אס; לחלופין יש לבחון את הקשרים הפנימיים בין המחנות השונים, בין המחנות המקומיים להנהלה המרכזית, בין השלטונות האחראים לבין הנהנים הכלכליים, בין מינהלת המחנות לחברת האסירים וכן הלאה. בכך נוצרת רשת של יחסים תפקודיים, שיש לבדוק אותם כל אחד לגופו.

אין ויכוח על כך שעם הזמן האליטה הכוחנית השלטת העניקה למחנות תפקיד שהלך וגדל. המחנות שימשו למאסרם של יריבים פוליטיים, אמיתיים או מדומים. הם היו מקומות שבהם נקלטו חריגים חברתיים, מקום לאיסוף כוחות עבודה, אתרי הוצאה להורג והשמדה, ולא פחות חשוב - מכשיר איום נגד האוכלוסייה. בשנתיים האחרונות למלחמה הייתה למערכת המחנות חשיבות נוספת, הקשורה בכלכלת המלחמה, עבור החברות הפרטיות ועבור פרויקטים לחימוש. אולם בכל זאת עולה השאלה, האם מדובר כאן בהצטברות רציפה של תפקידים או בשינוי בהגדרתם.

ההקבלה בין התפתחות חיצונית בתפקידים לבין שינוי פנימי במבנה המחנה גורמת לטעויות. המבנה הגרעיני הממסדי של מחנה הריכוז כלל בתוכו מרכיבים שונים: עוינות בין העובדים לבין האסירים, מינהל שונה מבחינת תפקידים עם רמה גבוהה של עוצמה מבוזרת, עבודת כפייה, הייררכייה בחברת האסירים, אליטה של בעלי תפקידים שהייתה צריכה לפקח על ההמונים המצטופפים ב"בלוקים", ואלומות איומה של המשטר. בדרך כלל הושפעו תנאי הקיום החומריים ממחסור כרוני באספקה, מצב היגייני עלוב ומגפות שפרצו מפעם לפעם.

בכל זאת לא היה מבנה גרעיני זה דבר סטטי. הוא היה גמיש מספיק על מנת להתאים את עצמו לנסיבות היסטוריות משתנות. מחנות ריכוז הם ארגונים פשוטים, יחסית, שניתן לבנותם ולהרחיבם במהירות. הישרדותם של האסירים היא גורם לא חשוב בתהליך זה. מערכת מחנות הריכוז הגיבה על התגברות המשלוחים ועל הגידול במספרם של האסירים— אם נשתמש בשפה הטכנית של חקר מערכות - באמצעות אסטרטגיות קלסיות של עצמאות ארגונית: הקמת מחיצות ואזורי עיבוי, יצירת שונות סקטוריאלית (הקמה של מחנות חדשים), התמחות תפקודית

במשימות עבודה, ביזור עוצמה, הובלה של אנשים ופיצול ליחידות משנה, ובסופו של דבר על ידי סלקציה של "עודפים" מותשים, חולים או "לא רצויים"; היא הקימה מחנות השמדה ותיחמה אזורי רצח. לחץ חיצוני אינו זר למבנה הפנימי של מערכת. עד לגבול קריטי הוא נקלט במערכת ו"מעובד" באמצעה שלה. גם הדחיסה הסדרתית של מסות של אסירים, בשלבי האכלוס הקיצוני, הייתה בהחלט מתואמת עם הסדר המקובל של הטרור. מחסור, מצוקה ומוות המוני הם שואה אנושית, אולם אין הם מצביעים בהכרח על התמוטטות המוסדות. ארגון המחנות טיפל בתושביו על מנת להבטיח את הישרדותו עד לשחרור. מותם של האנשים לא היה מותה של המערכת. לא השינוי של המבנה הגרעיני, אלא העצמאות היצרנית שלו, כמו גם העלייה בטרור הממסדי, האיצו את לחץ ההשמדה והגבירו אותה.

נוסף על עבודת הכפייה נכללה גם ההשמדה של אסירים מסוימים כבר בתקופה הראשונה בשיטת הטרור במחנות רבים, למעשה עוד לפני הרחבתם של מחנות ההשמדה המיוחדים. הדגם של אושוויץ נוצר כבר בסכסנהאוזן. כבר בתחילת התקופה הנאצית עונו אסירים למוות או הוצאו להורג מתוקף מצב החירום. מפעל פסולת הפחם בסכסנהאוזן והמחצבות בפלוסנבורג או מאטהאוזן שימשו כבר לפני המלחמה כתחנות לטחינת עצמות, כאתרי מוות. גם כאשר לחץ ההשמדה היה שונה מבחינת המקום והזמן, ולאחר מכן במהלך המלחמה קיבל ממדים בלתי צפויים, יש לייחס את היכולת והכוח לביצוע ההשמדה ההמונית למבנה הגרעיני של המחנה. לכן אין להניח לשינויים הגלויים שחלו במהלך הזמן להשפיע על הבנה נכונה בנוגע להמשכיות מבנית של המחנות ולכוחו של הטרור הממסדי.

המחנה: בין עבודה להשמדה

הקשר בין עבודה להשמדה קשור קשר הדוק לסוגיית "השינוי בתפקיד". גם כאן נחוצה הבהרה של המושגים. את הנוסחה של "השמדה באמצעות עבודה" אפשר להבין קודם כול במובן הסיבתי. לצד מחסור כרוני באספקה וסיכויים מינימליים לייצור נחשבת העבודה על פי תפיסה זו גורם משמעותי למותם של האנשים, בלי קשר לשאלה אם היה בכוונתו של מישהו להגיע לכך או לא. שנית, ניתן להבין את הנוסחה ברוח הכוונה שבה. במקרה זה אין המדובר רק ביחסי עבודה ממשיים, אלא גם בתוכניותיהם ובמטרותיהם של גופי השליטה. העבודה היא אמצעי למטרת ההשמדה. האם באמת הגשימה את המטרה? התשובה לכך תלויה, שוב, ביחסים הסיבתיים. שלישית, ניתן לעתים לפרש את הנוסחה במשמעות מגמתית, כאילו צופתה הגלולה המרה בסוכר. בהתאם לכך היה המוות באמת תוצאה של העבודה, אולם ההשמדה לא תוכננה, אלא הייתה תולדה בלתי מכוונת, אפילו אם התקבלה

בברכה. ורביעית, העובדה שהמוות "נכלל במחיר המוצר" משמעותה שההשמדה לא הייתה שרירותית או מכוונת, אולם גם לא נחשבה מכשול בדרכן של מטרות אחרות. לא נראה שיש צורך לשפר את תנאי הקיום. העובדה שהאנשים הגיעו בסופו של דבר למוות פשוט הייתה לא חשובה. משתנים אלה במגמת הכוונות מתאימים לנטיות שונות ולגישות שונות של הפושעים. מול ההשמדה ניצבים בדיעבד הסכמה ואדישות מוחלטים.

מתוך ההקשרים הסיבתיים ואלה הכרוכים בכוונות יש להוציא את היחסים התפקודיים. כפי שידוע, עבודת האסירים מילאה כמה וכמה תפקידים: היא שימשה לצורך הרחבת המחנות ותחזוקתם, פעלה כאמצעי דיכוי והתעללות, כקלף במאבקי הכוח של המערכות השונות, ככלי תעמולה, כמרכיב מרכזי בכלכלת האס.אס., כתרומה לכלכלת המדינה ולכלכלת החימוש, כמשאב בעל ערך לצבירת הון פרטי, ובסופו של דבר כמכשיר של מדיניות ההשמדה. על ידי השילוב של חברות פרטיות ומטות מיוחדים של מערכת מחנות הריכוז הושגה התקדמות בתפקידים האלה. אולם הדבר אירע לראשונה בהיקף כמותי רק מסתיו 1943. כמו כן גם אין כל מחלוקת בנוגע לעובדה שהאס.אס היה מעוניין קודם כול להרחיב את תחום העוצמה שלו ולהבטיחו יותר מאשר היה מעוניין בתשואה הכלכלית. נוסף על כך, אין כל ספק שהתעשייה הפרטית הפגינה בדרך כלל עניין בעבודת האסירים רק כאשר לא היו יותר כוחות עבודה זמינים אחרים. כידוע, לעתים קרובות התעלמו מההוראות המרכזיות לשיפור תנאי העבודה, כמו גם מהעובדה, שצורות עבודה רבות גרמו למותם המהיר של כוחות העבודה. בעיקר היו ידועים לשמצה הפרויקטים הענקיים לבנייה וחפירה, אתרי עבודה שהיוו אתרי מוות.

אבל איזו משמעות יש בעצם לשאלה על כוונת ההשמדה? כוונת השמדה בעלת מטרה מסוימת לא הייתה תנאי הכרחי בשינוי יעדו של מחנה עבודה למחנה השמדה. שררה גישה טכנוקרטית של התעלמות או הסכמה בשתיקה. רוב הנהלות המפעלים האזרחיים התייחסו באדישות למעשי הטרור. הרבה ארגוני הנהלה ופיקוח אזרחיים נקטו שיטות אלימות כלפי עובדיהם האסירים כאמצעי להגברת ההספק. טרור מחנות הריכוז שרר בתוך המפעלים; מעגל הפושעים התרחב; האלימות נעשתה עניין חברתי.

קיימת הנחה, שניצול כלכלי יעיל סותר באופן מהותי את מטרת ההשמדה. אולם באיזו מידה היה קיים ניגוד זה באמת? כל עוד ניתן היה להשיג תחליפים ללא בעיה לא הייתה כל חשיבות כלכלית לכך שאוכלוסיית מחנה מסוים מתה בתוך כמה שבועות או חודשים. חלופה מהירה חסכה הוצאות הפעלה וייצור. לא הייתה חשיבות לחיי אדם. הפיחות בכוח העבודה היה כמעט מושלם. אלו לא היו מוצרים

שהיה צורך לשמור על ערך החלופה שלהם. אסיר מחנה הריכוז לא היה עבד; ודאי שלא עובד בשכר. שוק עבודה, אותו מרכיב מרכזי של כלכלה קפיטליסטית, לא היה קיים. דבר זה הוציא מושגים כמו רווחים ופריון עבודה מגדר החישובים. ניתן היה גם להחיל שיטות ייצור לא קפיטליסטיות בניצול ורווחים. אולם במערכת מחנות הריכוז לא שלטו קני המידה הרציונאליים של השוק והעבודה; תהא זו שגיאה חמורה למדוד כלכלה זו של אלימות ובזבוז של הון עבודה אנושי על פי עקרונות כלכליים קפיטליסטיים. יחסי הייצור במחנה נשלטו על ידי משטר הטרור. גם במקום שבו הוחלפה הארכת זמן העבודה בהגברה של הפעילות לא ניתן היה לדחוק הצדה משטר זה. הפרויקטים הגדולים הואצו, רבים ככל שהיו ההפסדים, וחסרי היגיון ככל שהיו היעדים.

אין משמעות הדבר שהסכנה הייתה זהה בכל אתר עבודה ובכל נקודת זמן שהיא. לא רק יחסי הייצור, גם צורת העבודה קבעה את צורת החיים ותוחלתם. חלוקת העבודה השפיעה על סכנת ההשמדה ולחלוקה חברתית מסוימת. בדרך כלל עלו הפרויקטים התת קרקעיים בחיי אדם רבים יותר מאשר העבודה בייצור תעשייתי. בין השניים עמדו הפרויקטים לבנייה על פני האדמה. ההייררכיה של המחנה אפשרה להנהלת המחנה להגיע ל"רציונליזציה של הדלדול": אסירים שעסקו בבנייה ונעשו תשושים הועברו למחנות משנה חדשים, על מנת להעבידם שם למוות. אולם אין להגזים באומדן ההיקף של העבודה המקצועית המיומנת. כבר באביב 1944 החזיק משרד החימוש רק 32,000 אסירים בייצור תעשייתי. עבודה מקצועית תעשייתית במערכת מחנות הריכוז הייתה תופעה שולית, בעיקר מבחינה כמותית.

על אחת כמה וכמה לגבי היהודים. למרות צעדים אקראיים בניסיון לנצל לאורך זמן ובצורה אינטנסיבית את כוח העבודה היהודי, היה תהליך הפעלת העבודה מעוות מלכתחילה, בשל תהליך ההשמדה ההמונית. הדברים לא התנהלו בצורה לינארית או המשכית; היוזמות המרכזיות והמקומיות של ההשמדה זכו תמיד לעדיפות. עבור היהודים הייתה העבודה תמיד דחייה לזמן קצוב. לא רק המותשים והבלתי כשירים לעבודה נרצחו, אלא גם עובדים מיומנים, שעדיין היו מסוגלים לעבוד. במחנות עבודה שונים, אשר מפעם לפעם התקרבו לטיפוס של מחנות השמדה מובהקים, נחשב העיקרון של "השמדה באמצעות עבודה" כבזבוז זמן מיותר.

הטרור ומפעיליו: מוטיבציה של אלימות

ההיסטוריה של המערכת המנהלית הממוסדת מאפשרת רק ראייה חיצונית של עולם המחנות. היא מספקת את הסיפור הכללי ומתבססת על מידע שנמסר

מהמסמכים. כך נוצר הרושם שהמחנה הוא מערכת חברתית כמו כל מוסד אחר. אולם מה אומרים "שיעורי המוות" הסטטיסטיים על צורת ההריגה והמוות? מה אומרות פקודות העונשין הרשמיות על ההיגיון והשיטה של העינויים היומימיים? מה מדווחות הוראות הפעולה על ההתנהגות בפועל? אי הנוחות בניתוח המערכת אינו כרוך בשום פנים ואופן רק בהיבט המוסרי, אלא גם ביסוד העניין. כלומר, הוא מצביע על ההכרח להסביר את הקוסמוס של המחנה מבפנים. אולם הדבר דורש שינוי הפרספקטיבה, ראייה קרובה ואנליטית של היחסים החברתיים, של סבלם של הקורבנות, של התנהגות הפושעים.

המעגל החברתי של העובדים כוחות הסיוע במערכת מחנות הריכוז והנהנים ממנה היה נרחב ביותר. הוא הקיף לא רק את המנהלים, המשרד המרכזי לפיקוח על המחנות ואת הנהלת המחנות, את המפקדים, מנהלי הדיווח, ראשי ה"בלוקים" וה"קומנדו", אלא גם את יחידות השמירה, הרופאים והמטפלים השונים, כוחות הסיוע במשרדים, מנהלי החברות והמפעלים האזרחיים, המהנדסים, בעלי המקצוע ומנהלי העבודה. נכללים בה גם אלפים מקרוביהם, שכן אנשי האס.אס דאגו לחיי יומיום נורמליים עבור משפחותיהם, לא רחוק מהמחנה. על אלה יש להוסיף את מטות האס.אס האזרחיים ואת הארגונים של משטר הכיבוש, ויחידות שמירה מקומיות בערים ובעיירות הסמוכים למחנות. אלפי פושעים, משתפי פעולה וכאלה שידעו על כך, צופים שלקחו חלק בכך וכאלה שלא, היוו את התחום שהקיף את ממסד הטרור ותמך בו. פושעי "שולחן הכתיבה" היו רק מיעוט מתוכם. גם טרור המחנות וגם רצח העם לא היו מסוגלים להתקיים אז, אם לא היו עשרות אלפי פושעים, אשר במו ידיהם השפילו את הקורבנות, עינו והרגו. תשומת הלב המוקדשת לביורוקרטים של הטרור מאפשרת רק תמונה חד צדדית של אופי הפשע ההמוני.

לאיזה הסברים ניתן לצפות ממחקר הפושעים? האם מסוגלים שכנוע אידיאולוגי, דעה פוליטית או חישוב כלכלי להסביר מה קרה במחנות? לא ניתן להבהיר אף מבנה חברתי, גם לא את ההפעלה של הטרור, אם מתייחסים למטרותיהם של אנשים בודדים. תהא זו מסקנה שגויה מבחינת הכוונות, אם ההתייחסות למציאות של המחנות תהיה על פי האמונות הגזעניות של הפושעים או על פי התוכניות של הרשויות המנהלות. הזוועה עולה על כל המניעים והדמיון. אילו ניתן היה להבין את ההיגיון והתפקיד של הטרור פשוט מתוך הבנת הפושעים, מדוע צריך את ההשקעה העצומה על מנת להבין בכלל מה שקרה?

גם החזרה לאירועים הפנימיים או לעמדות האנשים במטרה להסביר את ההתנהגות תניב רק תוצאות מוגבלות. צורת הטרור וממדיו מובילים להנחה

שהפושעים הונעו על ידי שכנוע פנאטי או מניעים חזקים במיוחד. כנגד אינטואיציה יומיומית זו עומד בכל זאת ההיגיון הטהור. אנשים יכולים לנקוט התנהגות שונה לגמרי בחיי היומיום בשל אותו מניע. לעומת זאת, הם יכולים לעשות אותו הדבר בשל מניעים שונים לגמרי. בין המעשה למניע אין כל קשר הכרחי. וכך ייתכן שאלומות תצמח מתוך מניעים מגוונים: מתוך רצון מעוות או מתוך הנאה שרירותית, מתוך כעס עיוור, מתוך שנאה או חישוב קר, מתוך חוסר מוסריות, מתוך תחושת שירות או מתוך לחצים של קריירה, מתוך הרצון להגיע להכרה חברתית והשתייכות, מתוך הרגל עמום, חוסר מחשבה טהורה או שכנוע פנימי. המחקר חייב להביא בחשבון את כל העמדות והמניעים האלה. ואולי סימן ההיכר המרכזי של המחנות היה שהציעו מרחב פעולה חופשי להרבה נטיות אנושיות.

מה היא הגישה המרכזית לחקר הפושעים? האם עליה להתבסס על המוצא החברתי והביוגרפיה? כיצד ניתן, אחרת, להשתמש בצורה הטובה ביותר בדברים הניכרים לעין, כלומר ההתנהגות, עבודת הניהול, שיטות הפעילות, צורות האלימות? חקר פושעים זקוק בראש ובראשונה לחקר ההתנהגות, משום שרק בסופו יש להבהיר את המעשה או את ההימנעות, ורק אז ניתן לבדוק בכלל איזה נסיבות חברתיות או אישיות שירתו את ההתנהגות האמורה או גרמו לה.

גישה מנטלית מנסה להבין את מציאות הטרור מתוך מניעים קודמים, תמונת עולם ראשונית או היבטים אישיים. ההסבר הממסדי מקשר בין המבנה הרשמי של התקנות והתפקידים לבין ההתנהגות בשטח. גם אסטרטגיית מחקר זו היא קצרת טווח. היא מעלימה לא רק את השדה האפל של אינטריגות ויריבויות, של שחיתות והתעשרות, אלא בעיקר את אותן פעילויות מעשיות, שבעזרתן יוצרים הפושעים את המצב לאשורו. הם לא היו מבצעים שעשו את תפקידם בחוסר רצון ומתוך חוסר מחשבה של מכוונת טרור הפועלת מעצמה. המחנה פעל משום שהם קיבלו על עצמם באמת את תפקידיהם ומשימותיהם, משום שהרבה מאוד נקטו יוזמה, ניצלו את ההזדמנות והרחיבו אותה בכוחות עצמם.

המחנה היה מושתת על ביזור עוצמה, על מערכת רב שכבתית הייררכית, על רשת לא רשמית של אחווה בין מפעיליו ומהגדרת המשימות לכל תפקיד. ארגון המחנות, משטר הכיבוש ורצח העם היו הכול חוץ מאשר מונוליטיים. הם היו מודרניים לא משום שתאמו לדגם הביורוקרטיה המרוכזת, הרציונלית, אלא משום שהדגם הזה הבטיח רמה גבוהה של יכולת אלתור והתאמה. עצמאות מקומית זו תרמה תרומה חשובה ביותר ליעילות הטרור. היא יצרה את השרירותיות שעליה הסתמך הטרור. למרות הוראות רשמיות, עדיין הייתה אפילו למנהיגי ה"בלוקים" הקטנים ביותר במחנה יד חופשית נגד האסירים.

עקרון מבני זה שינה את השפעת הפקודות והמשמעת בצורה מהותית. הלגיטימציה המדומה של פקודות במצב החירום שהיה עליהם לציית להן, אשר רבים מהפושעים הסתמכו עליה בדיעבד, מופרכת לחלוטין. פקודה אינה סתם אכיפה. באותה מידה היא גם מתן רשות, ייפוי כוח, מכתב שחרור. תהא זו אמונה שגויה לחשוב שרוב הרוצחים ביצעו פקודות שלא מרצון. הפקודה שימשה כדחיפה למעשה הראשון, היא פרצה את טאבו האלימות והרצח. אם הפקודות הנוספות חרגו מגבולות הנורמה החברתית, הרי שאישו רק את הרשיון שכבר ניתן פעם; הן הבטיחו את הנורמליות שבהפעלת הטרור. הנהגות המחנות קבעו לעתים קרובות את התוצאה והותירו את בחירת הצעדים להגשמתה בידי הזוטרים. היוזמה עברה באמצעות האצלה. הפקודה דרשה מהמבצעים עצמאות בשימוש בחירות שניתנה להם. משום כך רבים מאוד מהרוצחים עשו יותר מכפי שקבעה הפקודה. הם ביצעו פקודות שכלל לא הוצאו. הם רכשו את הכישורים שלהם בכך שביצעו משהו.

האם זקוקים ניהול הטרור וביצועו למהלך ביוגרפי ארוך טווח, להטבעת חותם אידיאולוגי עמוק, לגיבוש אינטנסיבי של המנטליות, ההרגלים והאופי? האם מתאימים מהלך החיים, המוצא החברתי והשייכות לדור מסוים, למניעים ולהתנהגות? האם כל הגורמים האלה היו תנאי נחוץ, מספיק או מוגבל לצורך הסרת גבולות האלימות? ניתן לקבוע את הכוח הקבוע של הדור ולמדוד אותו רק באמצעות השוואה עם אלה השייכים לקבוצות גיל צעירות או מבוגרות יותר, כמו גם עם קבוצת ביקורת שגילה זהה, שלמרות נקודת מוצא דומה היו להן מהלכי חיים שונים. הקביעה שבקרב קבוצת גרעין של מפקדי מחנות ריכוז התרחש תהליך של חיברות בתוך הנהגת האס.אס אין משמעותה שהדבר השפיע על התנהגותם. ניתן לבדוק עד כמה השפיע ההרגלים האישיים של סוג מפקדים מסוים על התנהגותם במחנה, אך ורק אם מתייחסים לדרגות האמצע במחקר פיגורטיבי. לפי הניסיון, הסביבה של איגודים צבאיים וצבאיים-למחצה מושפעת פחות על ידי הקצינים ויותר על ידי אלה הכפופים להם. משום כך יש תמיד לעסוק בחקר פושעים באופן זהה לחקר הקבוצות.

נקודת מחלוקת עיקרית בהערכת הרוצחים היא המשמעות של תמונת האויב האידיאולוגית או הסטריאוטיפ הגזעני-ביולוגי. קרוב לוודאי שצופים רבים מהצד אימצו את סממנות האס.אס. ובכל זאת נותרת השאלה, עד כמה ניתן באמת להסביר בדרך זו את התנהגותם. בין כה וכה קשה לקבוע את כוח האידיאולוגיה כקובעת התנהגות. לרוב היא יותר לגיטימציה בדיעבד מאשר הדחף למעשה. פשעים גדולים אינם זקוקים בהכרח לתמונת עולם או לתמונה פנאטית של האויב. החינוך להשקפת עולם לא היה חזק במיוחד. התזה של צמיחת הטרור מתוך

אידיאולוגיה מתבססת על ההנחה שקיימים מבנים קוגניטיביים שדוחפים אנשים להתנהגות, כלומר גם לאלימות ולמעשי זוועה. הדבר אינו סביר מבחינה פסיכולוגית. בין ההנחות וההתנהגות נוצרים בדרך כלל פערים. הסברים קוגניטיביים בודקים את סוגי ההתנהגות, שמונעים באמצעות רגשות, דפוסי התנהגות מוכרים או הרגל טהור.

חיי היומיום במחנה הושפעו מהתנהגות שאין להבין את שורשיה בתפיסות אידיאולוגיות. הייתה זו אלימות מתוך הרגל. ההרגל הוא דעה חד סטרית, שמופעלת בצורה כאילו אוטומטית בשל מצבים החוזרים על עצמם. כוונות, מניעים, שיקולים או אפילו החלטות מיותרים כאן, מאחר שהדחף לאלימות מצוי באובייקט עצמו. המעשה מתרחש כתגובה על גירוי: אסיר שעליו הסימון היהודי, הותש כוחו והוא מכשיל שומר וגורם לו ליפול, מייד הוא חוטף מכות; מפקד ה"בלוק" בוחן את מצב האכלוס, מי שמצוי בטווח ידו מופל מעל רגליו; ב"בלוק", בעת המפקד או בעת העבודה, כל דבר החורג מהרגיל גורר אחריו אלימות מיידית. יום אחר יום חוזרים הנוגשים על שיטה זו. לאחר המכה הראשונה נפרץ המחסום והסכרים נפתחים, ועתה הנוגשים חייבים לשמש דוגמה לעצמם. ככל שעולה תכיפות האלימות שהם נוקטים, כך הם הופכים יותר ויותר את השיטה להרגל. נושא ההתנהגות הופך למשקע של עמדות אישיות. וכך מקבל ממסד הטרור את התמיכה מההרגלים של עובדיו. הם לא היו יותר מוציאים לפועל מרצון, אלא מענים ורוצחים מתוך הרגל. יותר לא היה הטרור בעבורם פעולה שרירותית, אלא חדר לבשרם ולדמם. הוא נקבע בתוך המבנה שלהם. הקורבנות עונו, משום שכבר עונו לפני כן, משום שכבר סומנו. הם נרצחו, משום שכישות חברתית ואישית כבר היו מתים. הצופים מהצד חזרו רק על מה שכבר עשו ומה שעשו שותפיהם לדבר עבירה מדי יום ביומו, עד לנקודה שהאלימות התרחשה בה מתוך אדישות משועממת, ללא מניע וללא שיקול. הברבריות הפכה לנורמליות, לעיסוק מקצועי נורמלי, לצורת חיים.

אלימות כהרגל משחררת משיקול אישי ומחשיבה מוסרית. הפושעים כלל אינם מעלים שאלות מוסריות; האם התפיסה מוצדקת או לא? האם הגשימה מטרות שנקבעו או לא? האם היא מתאימה למשימה היסטורית או לא?— כל אלה אינן שאלות בעייתיות בעבורם. ההרגל מייפה את המצפון. הוא מציב אותו עיוור וחירש לסבלם של הקורבנות. קהות פנימית ואדישות נובעות מתוך הפיכת האלימות להרגל. המצליף והרוצח המצוי אינו דואג לתוצאות מעשיו. על בסיס היעדרות מוחלטת זו של חשיבה מוסרית ניתן להסביר את המצפון השקט, שיותר מאוחר טענו רבים מהרוצחים, כי התבסס אצלם על כוחו של ההרגל.

מחקר אנתרופולוגי של הרוצחים כופה עלינו את ההשקפה הבלתי רצויה שהפיכתם של אנשים נורמליים לרוצחים המוניים אינה זקוקה לזמן רב ולמאמץ גדול. אפילו ייחוס של סטיגמה של אויבים שראויים למות או יצורים חיים "מעוטי ערך" לקורבנות אינו תנאי הכרחי לאלימות. הפושע האלים למד את האלימות באמצעות האלימות עצמה. ממסד המחנות היה בית הספר לאלימות. הוא ארגן לעצמו את העובדים שלו עצמו. מטרת ההכשרה הושגה במהירות רבה. העובדים השתנו במהירות והשתלבו בהפעלת הטרור. הרבה מאוד אזרחים נטלו חלק מרצון בציד ובשיסוי. כאשר ניתן הרישיון ונקבעו המסגרות הממסדיות נפתחה הדלת לאלימות. שיטת הטרור הביאה בעצמה את המניע עבור המוציאים לפועל שלה ובכך גם את הרצון לטרור נוסף, עד שהזוועה נעשתה בעצמה בסופו של דבר למניע. רוב פושעי מחנות הריכוז התפתחו לרוצחים איומים. ברובם הגדול היו ונשארו בעלי אופי פשוט, ממוצע. אולם גם הם, אשר בנסיבות אזרחיות רצו להיחשב כלא מיוחדים, גם הם ניצלו את ההזדמנות שהנסיבות הציעו להם.

האומנם חברת אסירים?

המחנה הרס את הפרט באמצעות מחסור, עבודה, אלימות, השפלה ורציחתה של הנשמה. אולם כוח ההרס של הטרור הבקיע גם את היחסים החברתיים: במגורים, בקבוצות העבודה, במיפקד, במסחר סודי במוצרים. זאת הסיבה שהניתוח של חברת האסירים מעלה בעיות קשות: כיצד יכולה חברה לחשוב, אם היא ממוקמת בשולי מה שמוגדר חברתי? למעשה, אנו משתמשים במושגים ובדגמים המקובלים ומדברים על מעמדות, על כוח ועל הייררכיה, סולידריות ובידוד. אולם האם יכול אדם להיות בטוח שהעברה זו של תפיסות לא תכסה על המהות של חברת המחנה?

הגישה הפשוטה ביותר היא שוב הדגם של חוסר השוויון החברתי. אילו גורמים מתאימים למעמדו החברתי של אסיר? הסטיגמה של מערכת הסיווג שנאכפת עליו (פוליטי, א-סוציאלי, יהודי וכד'), כישורי העבודה שלו, כוח התפקיד ב"הנהלה העצמית" של האסירים, כוח החלופה של טובין חומריים, ה"הון" של שייכות לאומית מועדפת?

מכל מקום, ניתוחי המבנה החברתי מדברים פחות על הרמה ועל סוג החיברות. שייכות שנאכפת אינה מביאה לידי שייכות. רבים מהאסירים לא היו בשום פנים ואופן נקיים משוביניזם, מדעות קדומות גזעניות ואנטישמיות. משום כך קווי ההפרדה והקשר בתוך הקטיגוריות ובינן אינם חשובים כל כך. במבנה המעמדות היו כמה סביבות גרעיניות, שסגרו את עצמן כלפי חוץ: מערכת הלקוחות בתוך

אריסטוקרטיית האסירים, פעילי המפלגה הקומוניסטית, קבוצות דתיות כמו "עדי יהווה", כאלה המשתייכים למחתרת לאומית. תמיכה חברתית יכולה הייתה לעתים קרובות להגביר את הסיכוי להישרדות. אולם כיצד התנהגו בתחומים אחרים של המרחב החברתי, אשר בהם הייתה האחדות החברתית קרובה יותר לכלל פירוק חברתי?

הסביבה של אריסטוקרטיית האסירים הייתה עולם משל עצמו, מושפע על ידי מתן חסות, השגת לקוחות או טרור קבוצתי. לפני שמעריכים את הדברים באופן פוליטי או מוסרי יש לזכור כמה עובדות. ללא הסמכות הנוספת שהייתה נתונה בידי ה"אריסטוקרטיה" - הקאפו, רשמי ה"בלוק" וזקני ה"בלוק" - לא יכול היה המחנה להתקיים לאורך זמן. גופי פיקוח אלו היו שם תמיד. הם היו מעין אי של יציבות בחברה הסובלת מתהפוכות. הישרדותם הבטיחה את הישרדות הממסד. אולם כדי לשרוד מבחינה גופנית וחברתית הם היו מוכרחים לטעון לזכות עצמם נגד האס.אס, נגד היריבים, ונגד האסירים הכפופים להם. היה עליהם להוכיח שלא ניתן לוותר עליהם, על ידי השגת סדר ביורוקרטי, על ידי פיקוח מתמיד, על ידי אלימות שרירותית. המבנה הזה הציע ל"בעלי הקשרים" מרחב תנועה גדול. הם יכלו לנצלו לצורך התנגדות בסתר, סיוע אלטרואיסטי והצלה של חיי אדם; אולם הם גם יכלו לנצלו להתעשרות עצמית, לניצול מיני, להחלפת החשופים לסכנת מוות באחרים, למשפטי ליניץ' של אסירים עמיתים, ולא פחות משמעותי - לסיוע בפעולות ההרג של האס.אס במחנה. משום כך לא ניתן היה לפתור את הדילמה המבנית. על מנת לא להידחף בחזרה אל המחסור חייבים היו נושאי התפקידים למלא באמת את המשימות שהוטלו עליהם. אפילו מי שניסה לסייע לחבריו היה כפוף לחוק המאבק להישרדות. עזרה לכולם הייתה בלתי אפשרית.

אם מדובר לא בסתם אויב, אלא ביריב מוסווה, חייבת החברה להתגונן גם מפני בגידה ושחיתות. העובדה שקבוצה חברתית דואגת קודם כול לאלה המצויים בתוכה היא עובדה חסרת חשיבות מן ההיבט הסוציולוגי, ואין זה משנה איזו אידיאולוגיה מדריכה אותה, כזו הבאה על חשבון זרים או כזו הבאה על חשבון החברים עצמם. הסולידריות מסתיימת בדרך כלל על גבול הקבוצה או הסביבה. יתירה מזו, הלחץ הפנימי גובר ומביא לידי קנונייה. שיפוט עצמי נגד חריגים ו"טיהורים" של השורות עצמן שייכים לשיטות המקובלות על הקבוצות. כאן משמשת האידיאולוגיה את הגבולות החיצוניים ואת הלגיטימציה העצמית. היא מעניקה לקבוצה את ההילה של שיקול דעת מוסרי.

בנקודת הגבול החיצונית ביותר של הסיוע באכיפה נמצאים עובדי תעשיית המוות בבירקנאו, טרבלינקה וסוביבור. כשם שלא היה ניתן לוותר על נושאי התפקידים

מבין האסירים, כך היו הזונדרקומנדו היהודים הכרחיים להפעלה חסרת עימותים של מפעלי המוות. למרות הקבלה תפקודית זו, בעיית ההערכה זהה. אף אסיר במחנה ריכוז לא היה חייב לקבל על עצמו את תפקיד הקאפו, ואם עשה זאת, יכול היה להגדיר את תפקידו בצורה שונה. לעומת זאת, לחברים בזונדרקומנדו לא הייתה כל ברירה, חוץ מהתאבדות. מי שרצה לשרוד בשעה הבאה, ביום הבא, חייב היה לבצע את העבודה האיומה הזאת. שיפוט מוסרי על פי המצב אינו רלוונטי כאן, משום ששיפוט מוסרי מופיע אך ורק כאשר יש ברירה; והמוות, בסופו של דבר, אינו חלופה להתנהגות, משום שהוא מונע כל אופציה של התנהגות נוספת. קידוש השם לא היה חלופה ממשית. היכולת להקרבה עצמית, מעשה נעלה זה של מוסר, נשללה מראש. התאבדות לא הצילה אף לא חיי אדם אחד. אין זה השיפוט המוסרי אסור כאן, אלא שפשוט אין בו היגיון על פי קני המידה הבריאים ביותר. במקום שבו הרוע האבסולוטי נעשה לממסד, לא ניתן לבצע מעשה מוסרי.

גורלם של אנשי הזונדרקומנדו היה התגלמות הסטייה. משמעות מותו של אדם אחד היה הישרדותו של אחר. עבור עבודתם קיבלו האנשים תקופת חסד ואספקה רבה. כוחות העבודה של מפעלי המוות חיו ממה שהטרנספורטים הביאו אתם. הם שרדו כל עוד בית החרושת עבד והאנשים נרצחו במספרים גדולים. כל טרנספורט חדש היה רווח של חיים. הרגלים, התנהגות ותגובה נפשית של עובדי המוות קבעו את גבולות הערכיות. ברוב הקומנדו שרר לחץ זמן רצחני. האנשים עבדו במצב של אלימות משתקת, בידיעה שגורלם נחרץ. שעה אחר שעה ראו את המוות מול העיניים, המוות שאיים עליהם עצמם. ללא מכות לא קיבל אף עובד חדש על עצמו את העבודה. אולם מהר מאוד פיתחו רבים מהם מעין קהות פנימית, חוסר תחושה מכני. אלכוהול ואפתיה הטביעו את הספקות. לפני המוות הפיסי הרס הטרור לא רק את האדם המוסרי, הוא השמיד את האדם כיצור חי, בעל רגשות ותחושות.

כנגד מסקנות אלה עומדות הפעילויות הדתיות והתרבותיות במחנה. אין הן מתפקדות רק כהצהרה עצמית ויצירת קהילתיות חברתית, אלא כתופעה תרבותית אמיתית. תרבות ודת כאמצעי להשגת מטרה איבדו למעשה את ההיגיון העצמי שלהן. הן היו ניסיונות למצוא עוד איזו משמעות מעבר למציאות המחנות. משמעותו של קיום רוחני היא שמירת מרחק מהנסיבות החברתיות, מההווה הבלתי נסבל, מהסבל הפרטי. אולם אילו סיכויים היו לאסיר להחליף ממלכת משמעות זו לצורך בריחה אל התפילה, אל הזיכרון, אל העולם הרוחני? בלי להפחית מערכם של ההתמדה והתושייה של רוב האסירים אין להגזים בערכם של הסיכויים לכך. הפעילויות התרבותיות היו חסומות לגמרי בפני אסיר שסבל ממחסור. מציאות המחנה הייתה חזקה הרבה יותר. היא הייתה קוסמוס בעל פנים אכזריים ביותר.

הטרור התבסס גם על הרס האנשים כיצורים רוחניים. גישות תרבותיות מסוגלות היו אולי לעשות כמה שעות לנסבלות יותר, להציע קשר חטוף עם בעלי אותה הדעה, לשמר בחיים לזמן ארוך את ההבנה והזיכרון. אולם הן לא עזרו להבין את המקום שהתרבות נשרפה בו. מי שמדבר על התרבות במחנה אינו רשאי לשתוק בכל הנוגע לכוחו של הטרור בהרס התרבות, האמונה, הרוח והזיכרון.

התמונה שלנו של חברת האסירים מושפעת מן העדויות של אסירים פוליטים מחוגי האליטה של האסירים. נקודת ראייה זו אינה חסרת חד צדדיות. ניתוח חברתי של היומיום ב"בלוק" ההמוני או באזורם של הזונדרקומנדו מצוי היום רק בשלבי הראשונים. מחקר של חברה זמנית זו דורש אנתרופולוגיה חברתית של מצב קיצוני, המביאה בחשבון הליכי הרס חברתי, עם השינוי במצב האנושי.

המאבק ללחם יומך היה עימות הכרחי ומלא איבה. היחיד חייב היה להביא בחשבון שוד, גנבה וסחיטה. מותו של אחד היה לחמו של האחר. אנשים לחמו על מקום, על עבודה מתחת לקורת גג, על נעליים טובות יותר או על כובע, על מידע החשוב לצורך ההישרדות. המעמד במבנה החברתי הוא שקבע את חלוקת הרעב והמצוקה. אולם עם זאת קבע הרעב את הצורות החברתיות. הוא העלה את האלימות מעל לחשיבה, לרגשות ולהתנהגות החברתית. למעשה היו דוגמאות רבות לסיוע במצב חירום: קצה קצהו של לחם, אזהרה שבאה בזמן, מלת עידוד ידידותית, הדרכה כיצד לבצע עבודה. אולם החברה במחנה לא הייתה חברה של שותפות בסבל. היא הייתה חברה שנכפתה על השותפים בה. הסולידריות הייתה היוצא מן הכלל. היא הודגשה במיוחד בדיווחיהם של אלה ששרדו. חסרה לה התשתית החומרית, הבעלות על טובין שניתן לחלקם. חבילות, אם הגיעו ליעדן, נצרכו במהירות רבה. וכאשר נותר עודף, הוא חולק בחוג המצומצם של בני אותה ארץ או דת.

מצוקה אינה מחברת אלא מרחיקה בני אדם זה מזה. טרור מפרק חברה, הוא קורע לגזרים את התנאים המוקדמים לחברתי, את נורמות ההדדיות, את האמון היסודי בהמשכיות החברה, את הסיכוי לעזרה, את הביטחון במשמעות משותפת. המאבק להישרדות, האדישות, הדחייה והעוינות עד מוות משתלבים זה בזה. כאן חסרה האנתרופולוגיה את המושגים הנכונים. היא מכירה את המאבק והעימות, אולם לא את ההרס של החברה. כיצד יכולה חברה להתקיים בכלל כחברה, אם המונים מתים? כיצד יכולים להתמיד יחסים חברתיים, אם האחר נעלם מטווח הראייה תוך יום, אם הסיכוי להישרדות מצוי רק בידיו של מי שהוא טורף אכזר יותר, ברוטלי יותר, חסר מצפון יותר מהאחרים? ממצבים אחרים של סכנה קיצונית אנו מכירים את התפרקות החברה לזוגות אלמנטריים, לזוגות של בריתות לעת חירום. מה שמכונה בדיווחים "ידידות" היה לעתים קרובות בעל אופי של זוג כזה. בני הזוג החזיקו יחדיו מעמד, עד שאחד מהם הלך לטרנספורט, הועבר או מת. הבדידות במובנה

המדויק ביותר משמעותה הנקודה הסופית של כל חברתיות שהיא. זה מצב שבו גם הצורה האלמנטרית ביותר של יכולת החלופה נמחקת. כל תשומת הלב מוסרת מהאחר ומתרכזת בעצמי, בגוף, בהישרדות. זהו מצב שבו כל תחושה של שייכות נהרסת, גם התקווה לעזרה. זה מצב של נטישה חברתית ומבוכה.

צעדות המוות

בצעדות המוות בשבועות האחרונים של המלחמה הגיע הטרור של מחנות הריכוז לשלב הסופי שלו. ההיררכיה ומערכת הפקודות קרסו. הממסד עמד לפרק את עצמו. הוא התמוטט מבחינה חברתית ומקומית. מחנות רבים הפכו עצמם לטרנספורטים ניידים ולטורי מצעדים. הפקודות היו מבולבלות; עצמאותם של המלווים הלכה וגברה. ככל שקרב סוף המלחמה, כך גבר לחץ הזמן ולחץ האלתור. טורי המוות עברו ממקום למקום. מעשי רצח וטבח התרחשו לעין כול. מעגל הצופים ומשתפי הפעולה התרחב. לקבוצות השמירה הצטרפו בהרבה מקומות כוחות סדר מקומיים, אנשים שהשתייכו ליחידות סער עממיות, מכבי האש, צעירים. במובן מסוים היו צעדות המוות שלב ההסלמה האחרון של טרור המחנה: האלימות נמשכה אחרי התמוטטות הממסד ונעשתה בעלת חירות בלתי מוגבלת.

על נושא זה קשה להתגבר באמצעות היסטוריית קבלת ההחלטות והממסד בלבד. לא ניתן להסביר את טרור המחנות באמצעות פנייה למטרות האידיאולוגיות, הפוליטיות או הכלכליות, וכך גם לא ניתן להסביר את האירועים במסעות המוות מתוך שחזור של הפקודות והמניעים. לעתים קרובות סתרו אלה זה את זה. מסע המוות הוא צורת אלימות קולקטיבית. כשם שלא ניתן לוותר על מידע על מסלולי המסעות, תחנות הביניים והמקומות שהאלימות הוצגה בהם לראווה, על הקבוצות שנעשו לקורבנות ועל שיעורי התמותה, כך גם הניתוח הפנימי של מה שקרה בדרך בין הצופים, הפושעים והקורבנות חשוב. אם מנקודת מבט חיצונית נעשה המחקר קשה, ניתן להשתמש בתובנה שיטתית של הדינמיקה של צורת טרור זו. לאור הרבגוניות האמפירית של האירועים, להלן כמה הערות אנליטיות בנקודה זו.

מסע המוות הוא צורה אטית של השמדה קולקטיבית. לאורך עשרות ומאות קילומטרים הובלו הקורבנות, ללא טיפול מתאים, ללא לבוש ומחסה, לעתים גם ללא מטרה מדויקת. במבט מבפנים היה מסע המוות תנועה ללא מטרה. המסעות לא היו אמורים להגיע למקום מסוים, הם היו אמורים להוביל את עצמם למוות. גם אם ציינו המלווים יעד מסוים, מחנה באזור ברייך שעדיין לא נתפס, עקפו לעתים קרובות הרכבות או הטורים את המקום או שנעצרו בדרך. אולם לרוב לא ידעו הקורבנות מה הוא היעד. משום כך נולדו הרבה שמועות שפשטו בטור. האסירים

נעו דרך ארץ זרה, עוינת. הם נסעו או צעדו לתוך הבלתי נודע. ומשום שהטרנספורט ארך ימים ושבועות, איבד הזמן את משמעותו. עבור האסירים לא הייתה הדרך מרחק בין מקום למקום. הזמן הפך למושג צרוף, שנקטע על ידי התפרצות של היסטוריה, על ידי מקרים חוזרים של אלימות שרירותית.

המטרה הרשמית של הובלה למקום עבודה אחר אינה מאפשרת להסביר את האלימות כפי שהתרחשה. המסע והטרנספורט סתרו כל מטרה כלכלית שהיא. האם האנשים שהגיעו היו עדיין כשירים לעבודה? ואם כן, האם בכלל הגיע מישהו למקום המסוים בעודו בחיים? כל זה היה בסופו של דבר חסר משמעות. הסלקציה המתמדת במהלך המסע לא בוצעה על פי קני המידה של יכולת עבודה, אלא של יכולת הליכה. אולם מדוע לא נרצחו הקורבנות מייד, אלא נגררו במהלך מאות של קילומטרים על מנת למות בדרך? מדוע מאמץ זה, שסופו עבור רבים היו התשישות והמוות? נראה כאילו הפך מסע המוות לאלימות לשם עצמה, מעבר לרציונליות של מטרות ולחצים, גם מעבר לרציונליות של כוח והריגה. המצב עצמו הוא שיצר את דינמיקת האלימות שלו עצמו.

מה קרה במהלך הצעידה? שלא כמו בחיי היומיום במחנה, היו השומרים נוכחים תמיד. הם ארבו לטורים והאיצו בהם. מהירות המסע לכשעצמה הייתה אמצעי אלימות. ככל שגבר הקצב, נוצלו יותר הכוחות. כל עוד לא נשבר רצון ההתנגדות, ניסו הרבה מאוד אסירים להאט. אולם מהר מאוד הפסידו במאבק זה על הקצב. מי שנפל בסוף הטור או שפיגר מאחור בכמה מטרים היה נתון לסכנת מוות. כלבי טרף התנפלו על התשושים, ומכות אלה הפילו אותם. מי שפיגר מאחור קיפח את חייו. המאסף ירה בו או שאחד השומרים עצר במקומו, הטור המשיך בצעידתו, ולאחר כמה דקות נשמע טרטור היריות, ומייד אחר כך שוב הגיעו השומרים, ללא האסיר.

על מנת לשמור על הקצב הרגו השומרים גם מראש. הם תפסו מתוך הטור את האסירים שכוחותיהם החלו להידלדל. מעידה קלה, כמה צעדים איטיים יותר, חריגות קלה ואדם נעשה מועמד למיתה. הוא "נשלף", וחייב היה להישאר בשולי הדרך. רק בראש הטור היה ביטחון זמני. משום כך ניסו רבים להגיע ככל האפשר להתחלה. וכך הניע טור המסע את עצמו. האחד ניסה להשיג את השני על מנת להימלט מהמוות. אולם בכך שהשאיר את האחר מאחוריו שילח אותו למוות בטוח. האסירים היו נתונים לדילמה קטלנית. על מנת להימלט מהוצאה להורג חייבים היו להשתמש בכל הכוחות שנותרו להם. וככל שגבר המאמץ, כך קרב הקץ.

יריבות הרסנית קבעה את היחסים בין האסירים. אולם גם צורה זו של חלופה שלילית לא החזיקה מעמד זמן רב. לא ניתן היה להמשיך בקצב ההתחלתי למשך זמן רב. עם כל קילומטר הלכו ונעלמו הכוח והרצון לחיות. אפתיה וחוסר אונים

חלחלו לטור המסע ופשטו בו. בסופו של דבר, דבר לא הועיל כנגד השרירותיות. מי שיצא מהטור על מנת להיענות לצורכי הטבע וכרע תחתיו יותר מדי זמן, הוכה תחתיו. השומרים לא הסתפקו באיסוף התשושים בלבד. כל אחד יכול היה להיבחר, ולעתים קרובות יד המקרה היא שקבעה כאן. בעיני השומרים נחרץ גורלם של הקורבנות בכל מקרה. קשרי האחוה האחרונים נקרעו; איש איש לנפשו. אנשים איבדו את כוח הדיבור. כל אדם התמודד עתה עם גופו, עם עצמו.

צעדת המוות הייתה עינוי בשלבים, סוג של עינוי קולקטיבי. לנגד עיניהם של הפושעים הלכו האנשים ונעשו שלדים מתמוטטים. הם ראו כיצד הם מתים; הם הביטו, אולי מתוך אדישות, אך לא בהנאה, אלא מתוך תחושת הניצחון של תאוות הכוח. לעתים ניתן להסביר התייחסות כזו באמצעות הלך הרוח, כפי שהוא מוכר מנסיגות צבאיות ומצבי מנוסה. בכל זאת פשטה בקרב הרבה מהמלווים הנאת הזוועה. רבים הכו מתוך תענוג, לעתים קרובות תרגלו שומרים את מיומנות הירי שלהם. אחדים שעשעו את עצמם בקבורת התשושים באדמה בעודם חיים.

צעדת המוות הייתה הזדמנות פז להתענגות על אלימות. האלימות אינה מבקשת להגיע לדבר, היא פושטת על פי רצונה היא. מוות מיידית הוא פחות משמעותי בעבורה מאשר מיתה אטית, רצופת עינויים, שבעבורה האלימות זקוקה לזמן. היא מבקשת להתפתח, היא מבקשת לגדול. אילו היו הורגים את כל הקורבנות בבת אחת היו הפושעים מוותרים על העניין. משך מסע המוות הבטיח להם פנאי לסיפוק להיטותם לעינויים. רק מי שאיבדו את התאוה בגלל החמרת המצב הצבאי או משום שדרכי המילוט נראו חסומות או שנמאסו עליהם המשימות קיצרו את העינויים באמצעות טבח. הם טבחו באנשים, קצרו בהם במכונות ירייה או סגרו אותם במתבן והעלו אותם חיים באש.

מקור: בשביל הזיכרון, 37, 2000, עמ' 29-40.